

ІНСТИТУТ АРЕШТУ МАЙНА ТА ГАРАНТІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ ПРАВА ВЛАСНОСТІ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

Вішевник Н.Б.,
аспірант 3 року навчання
кафедри кримінального
та кримінального процесуального права
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Вішевник Н.Б. Інститут арешту майна та гарантія забезпечення недоторканості права власності: окремі аспекти.

Стаття присвячена дослідженню інституту арешту майна у кримінальному провадженні України та його впливу на гарантії недоторканості права власності. Мною аналізуються чинні законодавчі норми, зокрема положення Конституції України, Кримінального процесуального кодексу України (надалі – «КПК України»), а також міжнародні стандарти захисту права власності, встановлені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та практикою Європейського суду з прав людини (надалі – «ЄСПЛ», «Суд»). У роботі наголошується на важливості дотримання балансу між публічними інтересами та правами власника, а також розглядаються ключові проблеми, пов'язані із застосуванням арешту майна.

Однією з таких основних проблемних аспектів є необов'язкова участь власника майна під час судового розгляду стосовно вирішення питання про арешт, що суперечить принципам змагальності сторін, доступу до правосуддя та пропорційності втручання у права власності. Автор звертає увагу на відсутність у КПК України, а також серед доктринальних джерел, чіткого визначення поняття «обмеження права власності» та механізму забезпечення ефективного захисту прав осіб, майно яких арештовується. Це створює передумови для потенційних зловживань стороною обвинувачення та порушує права власників майна на його мирне володіння.

Особливу увагу приділено аналізу практики ЄСПЛ, яка визначає, що будь-яке втручання у право власності повинно бути передбачене законом, відповідати публічному інтересу та забезпечувати справедливий рівновагу між інтересами суспільства й особи. А саме, дані аспекти розглянуто на прикладі позиції ЄСПЛ у справі «Брумареску проти Румунії», «Спорронг і Льоннрот проти Швеції» та інші, які встановлюють, що накладення «надмірного тягаря» на власника є неприйнятним.

Враховуючи зазначене, пропонується внесення змін до ч. 1 ст. 172 КПК України, які б забезпечили обов'язкову участь власника майна під час розгляду питання про арешт та закріпили конкретний перелік винятків для таких випадків. Це сприятиме підвищенню юридичної визначеності та зміцненню гарантій захисту права власності в кримінальному провадженні.

Ключові слова: арешт майна, право власності, допустимість обмеження, недоторканність права власності.

Vishevnyk N.B. The institute for the seizure of property and the guarantee of the inviolability of the right to property: some aspects.

The article is devoted to the study of the institution of property seizure in criminal proceedings in Ukraine and its impact on the guarantees of the inviolability of property rights. I analyse the current legislation, in particular the provisions of the Constitution of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter – «the CPC of Ukraine»), as well as the international standards of protection of property rights established by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the case law of the European Court of Human Rights (hereinafter – «the ECHR», «the Court»). The article emphasises the importance of maintaining a balance between the public interest and the rights of the owner, and also discusses the key issues relating to the application of property confiscation.

One of the most problematic aspects is the optional participation of the property owner in court proceedings related to the seizure of property, which contradicts the principles of adversarial proceedings, access to justice and proportionality of interference with property rights. The author draws attention to the lack of a clear definition of the concept of «restriction of property rights» in the CPC of Ukraine, as well as in doctrinal sources, and the absence of a mechanism to ensure effective protection of the rights of persons whose property is seized. This creates conditions for potential abuse by law enforcement agencies and violates the rights of property owners to peaceful enjoyment of their property.

Particular attention is paid to the analysis of ECHR case law, which requires that any interference with property rights must be provided for by law, be in the public interest and ensure a fair balance between the interests of society and the individual. In particular, these aspects will be considered in the light of the ECHR's position in *Brumarescu v. Romania*, *Sporrong and Lennroth v. Sweden*, and others, which establish that the imposition of an 'excessive burden' on the owner of property is contrary to the principle of proportionality.

Key words: seizure of property, property rights, permissibility of restrictions, immunity of property rights.

Постановка проблеми. В 2012 році разом із прийняттям в Україні Кримінального процесуального кодексу України, відбулась реформа кримінального процесуального законодавства, що була спрямована на захист особи та її прав у кримінальному провадженні. Крім того, метою такої реформи було формування відповідних ефективних механізмів. Впровадження таких змін було суттєвим для приведення українського законодавства у відповідність європейським стандартам, зокрема положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї.

Керуючись зазначеним, до загальних засад кримінального провадження було віднесено недоторканість права власності та низку інших засад, зокрема доступ до правосуддя, змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів. Крім того, було запроваджено судовий контроль та нові інститути кримінального процесуального права. Одним з таких є арешт майна, що регламентований Главою 17 Кримінального процесуального кодексу України та віднесений до заходів забезпечення кримінального провадження. Цією главою передбачені, зокрема, підстави, мета та процедура його застосування. Водночас, наразі процедура застосування арешту майна у кримінальному провадженні містить окремі проблемні аспекти, які не відповідають загальним засадам кримінального провадження.

Мета дослідження – аналіз окремих аспектів застосування інституту арешту майна у кримінальному провадженні в сучасних умовах крізь призму недоторканості права власності як загальної засади кримінального провадження.

Стан опрацювання проблематики. Питання забезпечення недоторканості права власності у кримінальному провадженні досліджувалась в наукових доробках таких вчених: В.І. Галаган, А.В. Дрозд, Т.Є. Зелькіна, А.С. Котова, О.П. Кучинська, Н.С. Моргун, Т.О. Музиченко, Т.В. Смалюк, С.М. Тарасюк та інші.

Однак, попри наявність наукових праць з питання дослідження недоторканості права власності у кримінальному провадженні як загальної засади кримінального провадження, зокрема допустимість його обмеження, застосування таких загальних положень не вивчалось крізь призму застосування арешту майна у кримінальному провадженні. Відповідно, питання є залишається актуальним.

Виклад основного матеріалу. В Україні, право власності закріплене у ст. 41 Конституції України, де передбачається, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю [1].

Крім того, положенням ст. 1 Протоколу I до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (надалі – «Протокол I») регламентується, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном [3].

Водночас, право власності може зазнавати певних обмежень. Зокрема, у цьому ж положенні Протоколу I зазначається, що такі обмеження можуть здійснюватися в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Крім того, Конституційний суд України у своєму рішенні від 05.06.2019 року у справі № 3-391/2018(6048/18) (надалі – «Рішення КСУ від 05.06.2019») також зазначав, що право власності не є абсолютним, тобто

може бути обмежене, однак втручання у це право може здійснюватися лише на підставі закону з дотриманням принципу юридичної визначеності та принципу пропорційності, який вимагає досягнення розумного співвідношення між інтересами особи та суспільства [4].

Наразі дослідники також зауважують, що право власності не є абсолютним та, відповідно, може бути правомірно обмежене у передбачених законом випадках [5, с. 326].

Як зазначає у своїх працях А.С. Нерсисян, до фундаментальних засад сучасного демократичного суспільства та правової держави відноситься непорушність права власності. А тому, протиправне позбавлення права власності з боку держави є ознакою наявності правового свавілля у такій державі, що притаманне здебільшого суспільствам з авторитарним та тоталітарним режимом [6, с. 50–56].

Отже, ст. 2 КПК України містить наступну імперативну норму: завданням кримінального провадження є захист особи, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, судового розгляду з тим, щоб жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [2].

Виходячи з вищезазначеного, запобігання необґрунтованого процесуального примусу та застосування належної правової процедури є одним з ключових аспектів у кримінальному провадженні.

З цієї причини, недоторканність права власності віднесено до загальних засад кримінального провадження та визначено, що зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження. Крім того, у ч. 1 ст. 16 КПК України вказано, що позбавлення або обмеження права власності під час кримінального провадження здійснюється лише на підставі вмотивованого судового рішення, ухваленого в порядку, передбаченому цим Кодексом.

Тобто, в межах кримінального провадження обмеження права власності здійснюється у спосіб та порядок, передбачений КПК України.

Водночас, деякі дослідники вказують на відсутність визначення «обмеження права власності», що вживається у ч. 1 ст. 16 КПК України, серед доктринальних джерел [7, с. 28].

Як тлумачить С.М. Тарасюк, поняття обмеження права власності під час досудового розслідування як «тимчасове звуження обсягу та можливостей здійснення правомочностей власником, які полягають в обов'язку утримуватися від будь-яких дій або зазнавати правообмежувальних дій з боку суб'єктів, наділених владними повноваженнями» [8, с. 53-54].

Водночас, Т.Є. Зелькіна під даним поняття розуміє «встановлення меж можливої поведінки суб'єкта в кримінальних процесуальних правовідносинах з метою досягнення глобальних (забезпечення балансу прав та законних інтересів, тобто формальної рівності в правах і свободах, дотримання прав та законних інтересів інших осіб та (або) досягнення загального блага) та локальних цілей (забезпечення належного порядку проведення слідчих дій, майнового відшкодування відповідним учасникам кримінального процесу тощо)» [9, с. 60].

Дане поняття Н.В. Кіцен охарактеризує як «встановлені нормами КПК України умовами примусового позбавлення власника можливості володіти, користуватися та розпоряджатися майном (без втрати ним цих правомочностей), які носять тимчасовий характер і застосовується з підстав і в порядку, встановлених законом» [10, с. 112].

Водночас, В.М. Маркелова вважає, що «під час обмеження права на недоторканність власності обсяг цього права не зменшується, а лише звужується шляхом накладення певних заборон і зобов'язань (власник майна не може повноцінно реалізувати своє право щодо володіння, користування та розпорядження майном, тобто не може користуватися всіма правомочностями, які утворюють це право), що призводить до зменшення матеріального змісту права, обсягу його благ, неможливості отримувати прибутки тощо... Наслідком законного обмеження є не порушення чи втрата права власності суб'єктом, а лише неможливість його реалізувати на даний момент часу за певних умов. Водночас слід визнати, що будь-яке обмеження права власності має бути суворо вибіркоким, воно не може мати загального характеру. Крім того, таке обмеження має бути достатньо обґрунтованим» [5, с. 327].

Для розуміння меж правомірності обмеження права власності, варто звернутися до практики Європейського суду з прав людини.

У п. 63 рішення по справі «Маркс проти Бельгії» ЄСПЛ у зазначив, що «визнаючи, що кожен має право мирно володіти своїм майном, ст. 1 у своїй суті забезпечує право власності» [11].

На нашу думку, основоположною є справа «Брумареску проти Румунії», де в п. 78 ЄСПЛ заважає наступне: «Позбавлення майна в значенні цього другого правила може бути виправданим лише тоді, якщо, зокрема, буде доведено, що воно здійснене «в інтересах суспільства» або «на умовах, передбачених законом». Крім того, будь-яке втручання у право власності має також відповідати вимозі пропорційності. Як Суд неодноразово наголошував, вимоги загального інтересу суспільства мають справедливо врівноважуватися з вимогами захисту основних прав особи, і пошук такої справедливої рівноваги є невід'ємною умовою всієї Конвенції [12].

Крім того, Суд у справі «Спорронг і Л'єоннрот проти Швеції» підтвердив цю позицію та наголосив, що таку необхідну рівновагу не буде забезпечено, якщо відповідна особа несе «особистий і надмірний тягар» [13].

Вищезазначені позиції було також підтверджено у рішенні ЄСПЛ у справі «Христов проти України» [14].

Тобто, таке обмеження права власності має бути передбачене законом, відповідати публічному інтересу та забезпечувати рівновагу між публічним інтересом та правом такої особи на мирне володіння майном.

Положеннями ч. 1 ст. 170 КПК України передбачено, що арештом майна є тимчасове позбавлення за ухвалою слідчого судді або суду права на відчуження, розпорядження та/або користування майном, щодо якого існує сукупність підстав чи розумних підозр вважати, що воно є доказом кримінального правопорушення, підлягає спеціальній конфіскації у підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб, конфіскації у юридичної особи, для забезпечення цивільного позову, стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди, можливої конфіскації майна. Завданням інституту арешту майна є запобігання можливості його приховування, пошкодження, псування, знищення, перетворення, відчуження.

Таким чином, КПК України містить певні гарантії забезпечення права власності під час кримінального провадження для його учасників. Відповідно, таке обмеження права власності має бути належним чином вмотивованим та таким, що не буде обтяжливим для власника майна.

Водночас, на даний момент хотілося б відмітити деякі проблемні аспекти з цього питання.

Вважаємо за необхідне визначити проблемні аспекти щодо необов'язкової участі власника майна, щодо якого вирішується питання про арешт під час розгляду питання про арешт майна. Згідно з ч. 1 ст. 172 КПК України, клопотання про арешт майна розглядається слідчим суддею за участю слідчого та/або прокурора, цивільного позивача, якщо клопотання подано ним, підозрюваного, обвинуваченого, іншого власника майна, і за наявності - також захисника, законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. При цьому, зазначається, що неприбуття цих осіб у судові засідання не перешкоджає розгляду клопотання.

Крім того, наступною частиною цієї ж статті КПК України передбачено, що клопотання про арешт майна, яке не було тимчасово вилучене, може розглядатися без повідомлення підозрюваного, обвинуваченого, іншого власника майна, їх захисника, представника чи законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, якщо це є необхідним з метою забезпечення арешту майна. Як зауважується в КПК України, необхідність розгляду питання арешту майна без його власника може обумовлюватися «наявністю обґрунтованої підозри вважати, що в разі повідомлення підозрюваного, іншого власника майна про наміри накладати арешт на їхнє майно вони можуть його сховати, знищити, пошкодити тощо».

Серед дослідників та практичних працівників відмічається послідовна стала практика розгляду питання про арешт майна у кримінальному провадженні за відсутності власника майна. Відповідно, про такий розгляд вони не повідомляються. Водночас, така регламентація є порушенням ст. 41 Конституції України, якою гарантується права особи на вільне володіння майном, а також право на мирне володіння майном передбачене Протоколом I [15, ст. 128-129].

Ми також не можемо не погодитися з такими висновком з огляду на таке.

Як зазначалось раніше ЄСПЛ у своїй практиці вказував, що вимоги загального інтересу суспільства мають справедливо врівноважуватися з вимогами захисту основних прав особи, і пошук такої справедливої рівноваги є невід'ємною умовою всієї Конвенції («Брумареску проти Румунії»).

В даному випадку, положення КПК України не визначають конкретних випадків, коли слідчий суддя має право розглядати питання арешту майна у кримінальному провадженні за відсутності власника майна. Тобто, КПК України виносить дане питання виключно на дискрецію слідчого судді, чим систематично зловживає сторона обвинувачення.

Таким чином, на нашу думку, не виконується мета кримінального провадження, а саме «захист законних інтересів учасників кримінального провадження, а також щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура».

Крім того, також порушуються загальні засади кримінального провадження визначені ст. 7 КПК України, а саме доступ до правосуддя та змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості.

Відповідно до ч. 3 ст. 21 КПК України, кожен має право на участь у розгляді в суді будь-якої інстанції справи, що стосується його прав та обов'язків. Відповідно, невиклик власника майна на судовий розгляд порушує Приписи КПК України.

До того ж ч. 1 ст. 22 КПК України, кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів. Відповідними словами також наділена третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт. Ст. 64² КПК України визначається, що така особа має права та обов'язки, передбачені для підозрюваного, обвинуваченого, в частині, що стосуються арешту майна.

Водночас, власник майна позбавлений можливості участі у судовому засіданні з розгляду арешту свого майна та, відповідно, не може захистити свої майнові права та інтереси.

Крім того, ЄСПЛ у своїй практиці наголошував, що необхідну рівновагу між публічним та приватним інтересом не буде забезпечено, якщо відповідна особа несе «особистий і надмірний тягар» («Спорронг і Льоннрот проти Швеції»).

До того ж у Рішенні КСУ від 05.06.2019 року наголошується, що «держава зобов'язана не тільки утримуватися від порушень чи непропорційних обмежень конституційних прав, а й вживати належних заходів для забезпечення можливості їх повної реалізації кожною особою, яка перебуває під її юрисдикцією. З цієї метою законодавець та інші органи публічної влади повинні запроваджувати таке юридичне регулювання, що має відповідати конституційним нормам і принципам, та створювати механізми для ефективного захисту конституційних прав і свобод».

Положення ст. 174 КПК України власнику майна надається можливість подачі клопотання про скасування арешту, а також апеляційного оскарження ухвали суду про арешт майна (ч. 7 ст. 173 КПК України). До того ж, серед деяких дослідників вважається, що це слугує «гарантією права власності» [15, ст. 129].

Проте, не підтримую з такою позицією з огляду на таке. Власник наділений відповідними процесуальними правами лише після ухвалення ухвали про арешт майна. Тобто, на момент коли де-факто та де-юре він не вже буде обмежений у праві його користування чи розпорядження. Проте, такий власник майна може нести відповідний «особистий і надмірний тягар» впродовж певного часового проміжку. Виходячи з цього, такий порядок захисту права власності не вбачається як механізм для ефективного захисту конституційних прав і свобод.

Висновки. Положеннями ст. 41 Конституції України визначається право собі на володіння, користування і розпорядження своєю власністю, а також міститься пряма заборона на протиправно позбавлення такого права. У Рішенні КСУ від 05.06.2019 чітко звертається увагу на обов'язок держави на створення механізмів для ефективного захисту конституційних прав і свобод, зокрема конституційного права особи.

Серед усіх наявних заходів забезпечення кримінального провадження арешт майна залишається таким, що значним чином втручається у право власності. Водночас, сама процедура вирішення питання про арешт не забезпечує містить такого ефективного механізму захисту особою своїх конституційних прав, зокрема права власності. А саме, необов'язкова участь власника майна під час вирішення питання про його арешт. Таким чином, особа не може ефективно захистити своє конституційне права. Крім того, також порушуються інші загальні засади кримінального провадження: доступ до правосуддя та змагальність сторін. А також не забезпечується баланс між публічним та приватним інтересом як вказувалось практикою ЄСПЛ та, відповідно, така особа несе «особистий і надмірний тягар».

Враховуючи зазначене, пропонуємо внести зміни до ч. 1 ст. 172 КПК України передбачивши обов'язкову участь власника майна під час вирішення питання про арешт та закріпити конкретний перелік винятків до вищезазначеного правила з метою неможливості зловживань стороною обвинувачення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (редакція від 01.01.2020, підстава – 27-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України № 4651 від-У1 від 13.04.2012 (редакція від 21.11.2024, підстава–4074-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n5253>.
3. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція; Протокол від 20.03.1952. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text.
4. Рішення Конституційного суду України по справі № 3-391/2018(6048/18) від 05.06.2019 року № 3-391/2018(6048/18). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-19#Text>.
5. Маркєлова. В.М. Допустимість обмеження права власності під час кримінального провадження. *Право і суспільство*. 2023. № 1/23. С. 323–331. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/items/dc06a47c-5956-4136-83a8-7a3c4a38e060>.
6. Нерсесян А.С. Забезпечення майнових прав громадян і юридичних осіб при застосуванні тимчасового вилучення майна у кримінальному провадженні. *Судова апеляція*. 2015. № 2. С. 50–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Suap_2015_2_8.
7. Моргун Н.С. Обмеження права власності при реалізації засади недоторканності права власності у кримінальному провадженні. *Юридична наука*. 2014. № 6. С. 27–34. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=jnn_2014_6_6.
8. Тарасюк С.М. Кримінальний процесуальний механізм забезпечення конституційних прав особи при проведенні в її житлі чи іншому володінні слідчих (розшукових) дій: дис. ... д-ра філософії. Одеса, 2021. 255 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/a47e42a2-18da-4ba2-bb82-eb7d7ff11b82>.
9. Зелькіна Т.Є. Обмеження майнових прав осіб у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування: дис. ... д-ра філософії. К., 2021. 291 с. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/items/8f16af62-782c-45f6-be78-ab7c289476d9>
10. Кіцен Н.В. Обмеження права власності під час досудового розслідування кримінальних правопорушень. *Наше право*. 2021. № 1. С. 108–113. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/items/8f16af62-782c-45f6-be78-ab7c289476d9>.
11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Маркс проти Бельгії» від 13.07.1979. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:\[%22001-57534%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:[%22001-57534%22]).
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Брумареску проти Румунії» від 28.10.1999. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-58337%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-58337%22]).
13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Спорронг і Льоннрот проти Швеції» від 23.09.1982. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_098#Text.
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Христов проти України» від 19.02.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_443#top.
15. Собчук А.Ю. Захист права власності на арештоване майно у кримінальному провадженні. *Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: збірник тез наук.-практ. сем.*, м. Львів, 26.11.2021 / Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. Львів, 2020, с. 127–129. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4151/1/26_11_2021.pdf#page=127.